

Perkament in stukken

hoc facit qui rego ad p[er]...
 E[st] d[omi]n[u]s p[er] t[er]ra[m] in m[un]do
 n[on] h[ab]et d[omi]n[u]m d[omi]n[u]m
Qu[er]o d[omi]n[u]s qui p[er] t[er]ra[m]...
 philipp[us] & iacobi sollem[n]itate
 d[omi]n[u]m p[er] t[er]ra[m] facite
 laudat que m[er]e m[er]it[is]...
Qu[er]o d[omi]n[u]s qui p[er] t[er]ra[m]...
 philipp[us] & iacobi sollem[n]itate
 d[omi]n[u]m p[er] t[er]ra[m] facite
 laudat que m[er]e m[er]it[is]...
Qu[er]o d[omi]n[u]s qui p[er] t[er]ra[m]...
 philipp[us] & iacobi sollem[n]itate
 d[omi]n[u]m p[er] t[er]ra[m] facite
 laudat que m[er]e m[er]it[is]...
Dequi in p[er]clara s[er]v[er]e
 d[omi]n[u]m p[er] t[er]ra[m] facite
 laudat que m[er]e m[er]it[is]...
Prima q[ui]s d[omi]n[u]s
 qu[er]o d[omi]n[u]s qui p[er] t[er]ra[m]...
 philipp[us] & iacobi sollem[n]itate
 d[omi]n[u]m p[er] t[er]ra[m] facite
 laudat que m[er]e m[er]it[is]...
Facit d[omi]n[u]s qui p[er] t[er]ra[m]...
 philipp[us] & iacobi sollem[n]itate
 d[omi]n[u]m p[er] t[er]ra[m] facite
 laudat que m[er]e m[er]it[is]...

PERKAMENT IN STUKKEN

Teruggevonden middeleeuwse handschriftfragmenten

Onder redactie van Bart Jaski, Marco Mostert en Kaj van Vliet

Hilversum
Verloren
2018

Deze uitgave werd gemaakt in samenwerking met Het Utrechts Archief, de Universiteitsbibliotheek Utrecht en de Universiteit Utrecht.

HET/////////
UTRECHTS
ARCHIEF//
/////////
//////////

Universiteit Utrecht

Deze uitgave is mede mogelijk gemaakt dankzij financiële bijdragen van: Carel Nengerman Fonds, Dr. Hendrik Muller's Vaderlandsch Fonds, Elise Mathilde Fonds, Fentener van Vlissingen Fonds, M.A.O.C. Gravin van Bylandt Stichting, Stichting Professor van Winter Fonds, Stichting Sormani Fonds, Prins Bernhard Cultuurfonds (Van Hoorn-Koster Fonds)

Elise Mathilde

Stichting Professor van Winter Fonds

Zonder de welwillende medewerking van Martine Pronk, Frans Sellies, Coen van der Stappen en zijn team, en Maaïke Wijnen (allen verbonden aan de UU), en van Joyce Pennings (HUA), en zonder het werk van de studenten en onderzoekers die de in dit boek besproken fragmenten eerder hebben onderzocht, was deze uitgave eveneens ondenkbaar geweest.

Afbeeldingen op het omslag: voorzijde UBU Hs. fr. 4.69 *Codex Iustinianus*, Italië, dertiende eeuw; achterzijde UBU Hs. fr. 4.1 *Graduale*, Utrecht, veertiende eeuw; zie p. 80-81, 83). Foto's Berry Geerligts, HUA.

ISBN 978 90 8704 742 9

© 2018 Uitgeverij Verloren
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

Vormgeving: Inge Croes-Kwee, Manifesta idee en ontwerp, Rotterdam
Fotografie: vrijwel alle foto's van documenten van HUA en UBU zijn gemaakt door Berry Geerligts (HUA). De uitzonderingen zijn 13.4 (Eliane Fankhauser); 5.4, 13.3 en p. 166 (Bart Jaski, UBU); 37.3 (D. Lampe); p. 86 en 10.2-3 (Frans Sellies, UBU); en 2.3, 10.1 en 15.1 (UBU). De herkomst van de overige foto's wordt aangegeven in de bijschriften.
Druk en bindwerk: Wilco, Amersfoort

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Inhoud

Woord vooraf	8
Ter inleiding	10
01 Verbruikt, hergebruikt en bestudeerd. Over het onderzoek naar fragmenten van handschriften <i>Marco Mostert</i>	12
02 Collecties handschriftfragmenten in de Universiteitsbibliotheek Utrecht <i>Bart Jaski</i>	22
03 Zoekt en gij zult vinden. Handschriftfragmenten in de Utrechtse archieven <i>Kaj van Vliet</i>	34
De fragmenten	46
I Bijbel	48
04 De bijbel als kladblaadje <i>Marian de Heer en Ria Paroubek-Groenewoud</i>	50
II Liturgie	54
05 Versneden gebeden. Liturgische fragmenten in archiefstukken van Utrechtse kapittelkerken <i>Els Rose</i>	56
06 Bijzondere notities in een missaal uit de Utrechtse Dom <i>Kaj van Vliet</i>	62
07 Wie van de drie? Een negende-eeuws <i>sacramentarium</i> in Utrecht <i>Bart Jaski</i>	70
08 Een memorieblad uit het klooster Oostbroek waar muziek in zit <i>Jaap van Moolenbroek</i>	76
09 Gezangen van Utrecht naar Kopenhagen <i>Oscar Verhaar</i>	80
III Muziek	86
10 Arabische melodieën in een middeleeuws Utrechts klooster? <i>Leo Lousberg</i>	88
11 Muziek versneden tot dekblad. Acht middeleeuwse handschriftfragmenten met liturgische muzieknotatie <i>Nick Pouls en Loni Verweij</i>	94
12 Middeleeuwse muzieknotatie in een dodenboek. Een kijkje in het Utrechtse neumenschrift <i>Loni Verweij en Nick Pouls</i>	98
13 Een <i>Gloria</i> voor een tegenpaus. Meerstemmige muziek en politieke geschiedenis <i>Eliane Fankhauser</i>	102

IV Theologie	108
14 Tegenpauz in Utrecht <i>Marian de Heer en Ria Paroubek-Groenewoud</i>	110
15 In gesprek met Gregorius. Een achtste-eeuws fragment van de <i>Dialogen</i> van Gregorius de Grote <i>Jan van Doren</i>	114
16 St. Benedictus tussen de biertegoeden <i>Robert Flierman en Clarck Drieshen</i>	120
17 Van Vliederhoven verstoppt? Een hartstochtelijke zoektocht naar de <i>Cordiale</i> <i>Tom ter Horst en Nike Stam</i>	126
V Recht	132
18 Vroege juridische glossen. Commentaar naast en tussen de regels <i>Otto Vervaart</i>	134
19 Een met recht verveelde student? <i>Rianne Piening</i>	140
20 Fragment uit een vijftiende-eeuwse augustijner leefregel <i>Sam Paget en Floris Kolner</i>	146
21 <i>Een onnut stuck, gants vergaen</i> . De oudst bewaarde oorkonde uit het archief van de Utrechtse bisschoppen <i>Kaj van Vliet</i>	150
22 De lange weg van een onooglijke oorkonde <i>Bram van den Hoven van Genderen</i>	158
VI Wetenschap	166
23 Een tekst voor studie, toen en nu <i>Esther van de Vrie</i>	168
24 <i>Welc die liede slaet so de donder so de blixeme</i> . Een astrologisch leerdicht als boekbandversteving <i>Femke van Hilten</i>	172
25 Middeleeuws computeren <i>Bastiaan Waagmeester en Jelle Wassenaar</i>	180
VII Geneeskunde	188
26 Het <i>Antidotarium Nicolai</i> . Een nieuw apothecair systeem in een oude tekstgetuige <i>Irene Meekes en Bart Jaski</i>	190
27 Melk, boter, kaas en gevogelte. Een fragment over middeleeuwse diëtetiek <i>Linda Brakenhoff</i>	196

VIII	Historie en heiligenlevens	202
28	Van proef tot druk. Een fragment als voorstadium van de Nederlandse <i>Fasciculus Temporum</i> <i>Bart van Hees en Mark Vermeer</i>	204
29	Een cisterciënzer kroniek met een Utrechts uiterlijk <i>Tino Oudesluijs</i>	212
30	Bezinning op de betekenis van Kerst? De raadselen van een oude omslag <i>Janneke Raaijmakers</i>	218
31	Willibrord in de boekband. Heiligenverering in een Utrechts brevier <i>Kiki Calis, Nick Pouls en Loni Verweij</i>	224
32	Onderzoek ontleed. De meervoudig historische waarde van fragmenten <i>Frank Bouman-van Veen en Rolf Lommerde</i>	230
IX	Literatuur	234
33	Lucky Lucanus. Een twaalfde-eeuws handschriftfragment van Lucanus' <i>Pharsalia</i> <i>Bart van Hees</i>	236
34	Van een paard en de Drie-eenheid. Een raadsel in Het Utrechts Archief <i>Renske Hoff, Tosca Finke en Marly Terwisscha van Scheltinga</i>	240
X	Materiële aspecten	246
35	Het groene monster. Inktvraat in middeleeuwse handschriften <i>Kiki Calis</i>	248
36	In de ban(d) van de calvinistische kanunnik <i>Marisa Mol</i>	254
37	Pokkenbriefjes in <i>antifonaria</i> <i>Arwen van Zanten</i>	258
38	Van perkament tot pixel. Het leven van een Utrechts fragment in vogelvlucht <i>Suzette van Haaren en Milou Wery</i>	262
	Noten	269
	Over de auteurs	274
	Lijst van signaturen	278

Woord vooraf

In de langere verhalen van Donald Duck wil er nog wel eens een kort verhaal aan vooraf gaan, getiteld 'Hoe het begon ...' Want een avontuur komt niet zomaar uit de lucht vallen, er gaat iets aan vooraf. Vaak is het een toevallige loop van omstandigheden die een aanzet geeft tot een reeks onverwachte gebeurtenissen, en die uiteindelijk leiden tot een heel verhaal. Zo was het ook bij het avontuur dat wij, de drie redacteurs van dit boek, aangingen: Bart Jaski, conservator handschriften en oude drukken (rariora) van de Universiteitsbibliotheek Utrecht (UBU); Marco Mostert, hoogleraar Middeleeuwse Geschiedenis aan de Universiteit Utrecht (UU), en Kaj van Vliet, rijksarchivaris van Het Utrechts Archief (HUA).

Het begon allemaal met een ontmoeting in Lüneburg, een Duits stadje ten zuidwesten van Hamburg, in mei 2012. Op de Pflingsttagung van de Hansische Geschichtsverein aldaar raakte prof. em. Marietje van Winter, éminence grise van de Utrechtse geschiedschrijving, in gesprek met Henk Hovenkamp, werkzaam bij het Streekarchivariaat Noordwest-Veluwe te Harderwijk. Henk gaf haar een USB-stick met opnamen van fragmenten van handschriften die waren gebruikt als omslag van archiefstukken, met de vraag of zij daar onderzoekers voor kon interesseren. Marietje stuurde per e-mail een paar voorbeelden daarvan naar Bart, en bracht later de hele USB-stick mee. Bart was vooral enthousiast over een blad in karolingisch schrift, met daarop de tekst van de Brief van Paulus aan de Romeinen uit het Nieuwe Testament. Tussen en naast de regels waren glossen toegevoegd om de tekst nader te verklaren. Het diende als omslag van de Jaarrekening van het Harderwijkse Burgerweeshuis van 1572.

Handschriften die mogelijk ruim 1000 jaar geleden in Nederland hebben gecirculeerd zijn vrij zeldzaam, dus dit was een belangrijke vondst. Er werd wat heen en weer gecorrespondeerd, en op 5 december 2012 verscheen er zelfs een paginagroot artikel in het *Veluws Nieuwsblad* over het fragment. Bart stelde daarop voor om studenten in te schakelen die zich zouden opgeven voor de Research Master cursus over handschriften die Marco en hij ieder jaar geven. In april 2013 namen zij met acht studenten de trein naar Harderwijk, Henk gaf ons een rondleiding en toen konden de studenten aan de slag om alle middeleeuwse boekfragmenten in het archief in kaart te brengen. Het karolingische fragment werd ook nader bekeken, maar van een aparte studie of publicatie is het nog steeds niet gekomen. Wel schreef Frieda van der Heijden een artikel over een zestiende-eeuws schrijfmeesterblad dat onder de Harderwijkse fragmenten werd aangetroffen. Hierop staan korte tekstfragmenten in verschillende talen en geschreven in verschillende gotische en humanistische schriften, wellicht om te adverteren voor studenten in het schoonschrijven. Het werd uiteindelijk in 2016 in *Quaerendo* gepubliceerd.

In februari 2016 werd het contact tussen Henk en Bart hernieuwd. Henk was inmiddels werkzaam in Het Utrechts Archief en was bezig de archiefstukken van het kapittel van Sint-Marie in Utrecht nader te inventariseren en gereed te maken voor digitalisering – een project waar Kaj ook nauw bij was betrokken. Henk stuurde geregeld op fragmenten van middeleeuwse handschriften en foto's daarvan deelde hij met Bart. Ook deze fragmenten zagen er zeer interessant uit en Bart stelde aan Henk voor om dezelfde opzet als in 2013 te volgen. Negen studenten gingen met de fragmenten aan de slag, inmiddels aangevuld met opnamen van fragmenten uit de archieven de andere Utrechtse kapittels. En ook nu was er weer een karolingisch fragment dat in het oog sprong: een negende-eeuws afschrift van een tekst van de derde-eeuwse tegenpaus Novatianus over de drievuldigheid (zie nr. 14).

Het NRC van 6 september 2016 wijdde een hele pagina aan deze bijzondere vondst. En dit trok weer de aandacht van Ad van de Kouwe en Inge Croes-Kwee van het Rotterdamse ontwerp bureau Manifesta idee en ontwerp. In het verleden had Manifesta al het ontwerp gedaan voor twee uitgaven van de Bijzondere Collecties van de UBU, de bundel *Bijzonder onderzoek* (2009) en het pr-boekje *Tales from the treasury* (2013). Zij namen contact met Bart op, want het leek hen prachtig om een mooi boek over handschriftfragmenten te maken. Of je nu hoogleraar, archivaris of conservator bent, een gelegenheid om een boek te maken laat je niet zomaar liggen, maar het vergde eerst een periode van denkwerk, mailwisselingen, bijeenkomsten en voorstellen voordat we besloten wat precies de insteek zou zijn en hoe dit organisatorisch en financieel te regelen. Het moest een boek worden over handschriftfragmenten in de collecties van UBU en HUA, waarvan de meeste afkomstig waren uit Utrechtse klooster- en kapittelbibliotheken. In die zin stond de samenwerking in het verlengde van eerdere projecten waarbij beide instituten en onderzoekers van de UU betrokken waren, zoals bij de totstandkoming van de bundel *De nalatenschap van de Paulusabdij* (2012) en de website *Utrechtse kronieken. Sleutels tot de geschiedenis van Utrecht* (online in 2015).

Het was bij het boek de bedoeling om zoveel mogelijk de (oud-)studenten die de handschriftfragmenten hadden onderzocht, aan het woord te laten. Er werd een selectie gemaakt van de meest aansprekende handschriften, waarbij ook werd gekeken naar diversiteit. Zo kon een breed spectrum aan onderwerpen aan bod komen, zowel inhoudelijk als wat betreft bijvoorbeeld schrift, decoratie en materialiteit. Voor enkele specifieke fragmenten werd de medewerking gevraagd van collega's van Marco en andere onderzoekers, of schreven wij de artikelen zelf. Ook de studenten van het college van Marco en Bart werden in 2017 gevraagd om naar enkele fragmenten in de UBU en HUA te kijken en daar een artikel over te schrijven. Al met al moest deze selectie een goede indruk geven van wat pakweg een decennium aan onderwijs over en onderzoek naar handschriftfragmenten had opgeleverd. En dan te bedenken dat er nog veel meer voorhanden is; het onderzoekspotentieel is nog lang niet uitgeput. Voor het uitgeven van het boek legde Marco contact met Uitgeverij Verloren en hun enthousiaste respons vormde een belangrijke stimulans om door te gaan en subsidie te gaan werven. Daarna volgde de toezegging van HUA om vanaf 20 september 2018 een tentoonstelling over de handschriftfragmenten te organiseren in de expositieruimte in de kelder. En zo heeft een ontmoeting in Lüneburg een reeks gebeurtenissen in gang gezet die uiteindelijk leidden tot zowel een boek als een tentoonstelling over in Utrecht bewaarde handschriftfragmenten. 📖

Bart Jaski
Marco Mostert
Kaj van Vliet

200

Ingruit.

Ter inleiding

peritiam dei flura solioru
 uiguetu assumens **Abm. at**
 t feru in hys pueru opina
Plato siquid desiderate in
 uebentem in nutrimenti
 tatem ait: **S**iste ista gan
 t q: rithari. **S**entire queas co
 uens est id quae **S**tare est de
Si a sonu. id retharunt.
 centurq; in g. lino spiritui
 seruau. p. uetione seru;
 ut. in **C**onita au erua
 mbiguitat longam factu i
 sition **I**ei siquid nec pret
 te. nec discimpediolis em
 gla p. senta con. y; in noia
 portauit est. **C**onduam a
 mascau de uno q. gnari. i
 tu singi. iumentu te uici
 e. **S**emioq; distot m. **H**etero

Capitulum
Ingruit

[1.1] UBU Hs. 1661, fol. 30v-31r. Een palimpsest waarbij in de twaalfde eeuw een tekst, waarschijnlijk met liturgische inhoud uit de zesde eeuw, is weggeschraapt. Dwars erop is de *Carmen paschale* van de vijfde-eeuwse dichter Sedulius geschreven.

01 Verbruikt, hergebruikt en bestudeerd

Over het onderzoek naar fragmenten van handschriften

Marco Mostert

Iedere tekst, van wat voor soort ook, en hoe kort of lang ook, wordt gemaakt om twee met elkaar verbonden redenen: om ervoor te zorgen dat de inhoud bewaard zal blijven in de toekomst, en om gelezen te kunnen worden door de schrijver en zijn tijdgenoten of door hen die later komen. Iedere tekst, ongeacht zijn aard of lengte, kan door zijn auteur eens en voor altijd worden opgeschreven of kan worden gekopieerd zodat er een overlevering in meerdere exemplaren ontstaat waar geïnteresseerden of mogelijke lezers kennis van kunnen nemen. Zo kan een tekst worden doorgegeven aan volgende generaties of samenlevingen. Maar voor iedere tekst geldt ook, dat er een moment kan komen waarom hij niet langer wordt afgeschreven of bewaard. Daar kunnen de meest uiteenlopende redenen een rol bij spelen. Zo'n tekst kan dan verloren gaan, vooral in een tijdperk waarin teksten met de hand worden afgeschreven. Zo'n verloren gegane of vergeten tekst kan ooit worden teruggevonden, in zijn geheel of althans voor een deel. En als een tekst wordt teruggevonden, kan het voorkomen dat de vindsters verbijsterd zijn dat zo'n tekst, die zij zo bijzonder achten, ooit ongeïnteresseerd terzijde kon worden geschoven.¹ Dat bewijst niet meer dan dat verschillende generaties verschillende interesses hebben en geneigd zullen zijn om aan steeds weer andere teksten de voorkeur te geven. Ook degenen die in de Middeleeuwen documenten geschreven op perkament, en later op papier, lazen en gebruikten, konden besluiten om opruiming te houden in hun bibliotheken en archieven.²

De vijanden van het boek³

VEEL VERLIEZEN AAN MIDDELEEUWSE HANDSCHRIFTEN zijn veroorzaakt door kwaadwilligheid, onvermogen of onverwachte gebeurtenissen. Boeken en documenten kunnen zijn verbrand toen de bewaarplaatsen in vlammen opgingen. Dat gebeurde nog in 1944 toen Chartres in de as werd gelegd. Water en vochtigheid eisten ook hun tol. Na de watersnoodramp van 1953 konden de Zeeuwse en Zuid-Hollandse perkamenten archiefstukken die zich hadden volgezogen met water via vriesdroging gered worden; bij eerdere overstromingen was deze techniek nog niet beschikbaar. Invasies en oorlogen, van de rooftochten door Vikingen in de negende eeuw tot de geallieerde soldaten die in de Tweede Wereldoorlog zegels van oorkonden afknipten om ze als souvenir mee te nemen, zijn ook voor verliezen verantwoordelijk. Maden, insecten, wormen en muizen kunnen perkament als voedsel hebben gebruikt. De onbeschreven marges van handschriften konden worden afgesneden om als schrijfmateriaal te dienen, zoals Richard van Bury in zijn *Philobiblon* van 1345 beschrijft.⁴ Na de uitvinding van de boekdrukkunst werden de handschriften van

[1.2] UBU Hs. 31, deel 4, fol. 243r, met daarin een miniatuur met de profeet Micha die er waarschijnlijk in de achttiende of begin negentiende eeuw is uitgesneden door een bezoeker van de Maria-kerk, waar de Zwolse Bijbel voor het publiek was in te zien. Het werd in december 1983 door de UBU gekocht bij een Engels veilinghuis.

veel uitgegeven (en stilzwijgend gecorrigeerde) teksten als waardeloos, want foutief, weggegooid. De Reformatie en de Franse revolutie deden ook weinig goeds. En zelfs de goedbedoelde invoering van bepaalde restauratietechnieken kon schade berokkenen. Dan waren er altijd nog dieven;⁵ in de negentiende eeuw of eerder gingen zij vergezeld van bibliofielen die de illuminaties uit verluchte handschriften knipten [1.2].⁶

Van andere aard is de schade die handschriften konden lijden door de afwezigheid van een stevige band, waardoor vooral aan het begin en het eind bladen en katernen verloren konden gaan. Ook het uitlenen van handschriften was niet zonder risico, want de bibliothecaris moest maar afwachten of een uitgeleend boek geretourneerd zou worden.

‘Onnutte boeken’ en hergebruik

TOCH LIJKT HET EROP DAT de meeste boeken die verloren gingen door de middeleeuwse rechthebbende eigenaren en hun bibliothecarissen en archivariissen zijn afgeboekt. Het waren ‘onnutte boeken’ (*libri inutiles*) geworden, om wat voor reden ook.⁷ Maar hun teksten hadden dan wel geen nut meer, het materiaal waarop ze geschreven werden, had dat nog wel. In de vroege Middeleeuwen werd beschreven papyrus gebruikt om latere handschriften in te binden,⁸ en van op perkament geschreven teksten kon de tekst worden verwijderd om zo plaats te maken voor nieuwe tekst. Zo’n handschrift heet een palimpsest [1.1].⁹ De teksten die oorspronkelijk op het hergebruikte papyrus, perkament, en later ook wel papier waren geschreven, bleven vaak nog leesbaar. Uiteraard ging het bij dat hergebruik niet om de oorspronkelijke teksten; die zijn daarom vaak slechts fragmentarisch bewaard gebleven. En vooral perkament had eigenschappen, die het ook tot nuttig materiaal voor het luchtdicht bewaren van voedsel maakte, voor het luchtdicht maken van orgelpijpen, of voor enveloppen.¹⁰ Of men kon er vliegers van maken. Niet alle ‘onnutte boeken’ werden hergebruikt voor de productie of bescherming van nieuwe geschreven teksten. Maar het kon wel: er zijn zelfs voorbeelden van hergebruikte afbeeldingen bekend.¹¹ Hergebruikte delen van boeken en documenten maken een groot deel van de bewaarde handschriftfragmenten uit.